

КВАРТИРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ У 1917–1920 рр.

У статті розкривається житлова проблема, з якою зіткнулися українські городяни в період громадянської війни. Вказано чинники, що впливали на її загострення. Наводяться докази можливості для деяких мешканців міст самотійно поліпшити житлові умови. Багато уваги приділено впливу втрати постійного місця проживання на індивідуальну та суспільну психологію. Автор робить висновок, що квартирне питання вкрай загострило і без того хворобливу травму, завдану суспільству подіями революції та війни.

Ключові слова: революція та громадянська війна; міста України; житловий фонд; оренда житла; ущільнення; комунальна квартира.

Потреба в житлі завжди належала до первинних потреб людини. Після отримання житла людина зберігала його, ремонтувала, підтримувала. Власний будинок ставав підставою збереження та зміцнення родинних зв'язків, створював відчуття затишку та безпеки. Втрата житла лишала його мешканців не тільки особистого майна, але й прозорих перспектив у майбутньому. У період революції та громадянської війни в Україні мільйони людей неодноразово змінили місце проживання або поступилися часткою колишніх власних будинків та квартир. Спроби вирішити квартирне питання в умовах хаосу та безладу демонстрували здатність суспільства та його окремих представників до реалізації базових потреб громадян, іноді за відсутності державного регулятивного втручання. Ця тема має науковий інтерес, тому що дає можливість простежити динаміку руйнівних процесів у фізичному та психологічному стані суспільства протягом багаторічного громадського конфлікту.

Безумовно, питання вивчення житлових умов городян у різні історичні періоди неодноразово знаходило відгук у дослідників, як вітчизняних, так і іноземних. Найближчою за

змістом до нашої теми вважається монографія М. В. Борисенка [1], який на багатьох сторінках звертається до характеристики житлового фонду українських міст у роки громадянської війни, зокрема веде мову про проблеми з опаленням, поступового зникнення комунальних зручностей тощо. Не можна залишити поза увагою твір Ш. Фіцпатрик [2], у якому також зустрічається ретроспектива попередніх років, у тому числі стосовно квартирного питання. На витоки багатьох недоліків періоду нової економічної політики з часів громадянської війни та «воєнного комунізму» вказують Н. Б. Лебіна та О. М. Чистиков [3]. Утім, розгляд цієї проблеми з точки зору впливу втрати постійного житла на загальні суспільні настрої ще не здійснювався.

Метою статті, що пропонується, є вивчення процесу поступового погіршення житлового забезпечення громадян у містах України протягом 1917–1920 рр. та його наслідків для організації повсякденного життя. Для досягнення цієї мети передбачається вирішення таких завдань:

– охарактеризувати ситуацію з квартирним питанням на різних етапах громадянської війни;

– простежити динаміку змін у поведінці пересічних обивателів унаслідок загострення квартирної проблеми;

– проаналізувати форми самостійного вирішення окремими міськими мешканцями житлової проблеми.

Квартирне питання в українських містах загострилося вже на початку світової війни у зв'язку з потоком біженців. У 1917 р. почалася безупинна спекуляція квартирами. «Сьогодні будинок купується, завтра продається. Житло скаче з рук до рук, підвищуючись у ціні. Нещасні квартиранти часто не знають, хто в їх хазяїн» [4]. Захоплення цією справою не минуло навіть дружину В. К. Винниченка, яка вирішила придбати маленький будиночок, тому що «всі купують» [5, с. 226].

Початок громадянської смуги різко погіршив житлові умови. Багато міських квартир являли собою «мерзенність запустіння» [6]. Колишні привілейовані верстви прагнули не виділятися не тільки одягом, але й тимчасовим житлом. Генерал Гребенщиків, опинившись на початку 1918 р. в Сумах, оселився в будиночку, який був настільки непомітним і скромним, що не привертав ніякої уваги. У революційний час, «час вільного ставлення до чужого життя та власності», це було вже дуже важливою перевагою [7, арк. 27]. Після нетривалого перебування більшовиків у Юзівському районі, у червні 1918 р. була потрібна спеціальна робота з підготовки квартир до вселення робітників. В оселях було вибито всі вікна, зруйновано печі, викрадено плити, частково зірвано підлогу, поламано віконні рами [8, арк. 64].

Період гетьманського правління дозволив деяким сім'ям ненадовго повернутися до колишніх звичок. Влітку 1918 р. в Севастополі все ще існував попит на квартири на 4–5 кімнат, «з видом на море» [9]. В Україні значно зросла спекуляція квартирами, виникли «дикі форми квартирної проблеми» [10, с. 300]. Наприклад, у містечку Суджа надзвичайно зросли ціни за оренду житла. Кімната, що коштувала рік тому 50 крб на місяць, про-

понувалася тепер за 200–300 крб, а маленькі кімнатки за 20–25 крб тепер коштували 70–100 крб [11, арк. 260]. Ситуація в Києві була анітрохи не кращою. Люди надягали великі плакати з написом «Шукаю кімнату» і ходили з ними вулицями [12, арк. 101]. Місто було настільки переповнене, що майже неможливо було знайти кімнату, квартири продавалися за сотні тисяч карбованців [13, с. 44]. Виникли проблеми навіть для артистів, які повернулися до України з Росії, або приїхали до Києва з провінційних міст і не могли отримати даху над головою [14, с. 19]. Користуючись безвихіддю квартирантів, власники вимагали з них гроші за опалення за три-чотири місяці, незважаючи на те, що його не було навіть увімкнено [15].

У серпні 1918 р. у зв'язку з наближенням нового навчального року в університетських містах України гостро постало питання зі студентськими квартирами [16]. У Києві студенти влаштувалися на вокзалі, на бульварах, ночували в знайомих або в забезпечених товаришів [17]. Міське керівництво Харкова вирішило встановити сто ліжок в актовій залі університету. У будь-якому випадку достатньої кількості кімнат і квартир, доступних для студентів за ціною, у місті не було [18].

Навіть у власних домівках люди не відчували себе в безпеці. Уже влітку 1918 р. В. К. Винниченко із сім'єю зробив «з своєї хатинки мініатюрну фортецю». Спочатку до вікон було прибито дощані віконниці, потім пристосовано підпору до дверей [19, с. 287]. Від початку 1919 р. процес втрати українськими обивателями замкнутості їхнього звичного маленького світу значно прискорився. У власних оселях унеможливився повноцінний відпочинок. Військові частини червоних, що увійшли до Києва, селилися по квартирах. Сім'я київської студентки була вимушена потіснитися і прийняти на постій двох червоноармійців [20, с. 209]. Мешканцям іншої квартири пощастило ще менше. Їх у трьох кімнатах було семеро, і до них підселили ще десять червоноармійців [20, с. 210]. Чужі

квартири також використовувалися тими, хто рятувався від нової влади. Священик В. Зеньковський майже місяць ховався в різних квартирах одного будинку, зовсім не виходячи на вулицю [21, с. 183]. Більшовики відновили практику реквізиції кинутих господарями квартир, надаючи їх тим, хто мав потребу, у першу чергу, робітникам. Але робітники вважали за краще не заселятися в чужі квартири: «Конфузно буде тікати, коли прийде такий час» [22, арк. 31 зв.].

Прихід добровольців не вплинув на побутові умови, які залишалися істинно спартанськими. В. Корсак знайшов таку картину в одному з київських готелів: «Номер не особливо великий, і не особливо чистий». Його супутник влаштувався «на ліжку без матраца, з однією пружинною сіткою», а сам він вирішив зайняти «піднесене плато з двох столів» [23, с. 165]. В. В. Шульгін, розказуючи про своє життя в Одесі, описав тимчасове житло, у якому меблі були практично відсутні, так що довелося спати на голій підлозі [24, с. 435]. Два полковники Добровольчої армії, що поселилися в одній з київських квартир, вимушені були самотійно прати свою білизну і сушити її біля каміна [25, с. 221]. Робітники Донбасу жили в напівзруйнованих казармах [26, арк. 11, 12], до того ж у Юзівці підприємці скасували колишнє право робітників на безкоштовні квартири [27, с. 326].

Протягом 1917–1920 рр. безліч людей по декілька разів змінювали місце проживання. За таких умов учорашні інтелігенти швидко звикли до вбогого існування. Опрощення полегшувалося тим, що селянські традиції були ще дуже сильні в міському середовищі, крім того, невеликі міста за стилем життя мало відрізнялися від сільської місцевості. Восени 1919 р. в оселі академіка В. І. Вернадського в Києві вибухом пошкодило всі вікна, тому мешканці були змушені постійно ходити в шубах, щоб не змерзнути [28, с. 176]. Взимку 1919–1920 рр. багато городян через відсутність мінімальних зручностей опустилися в побуті нижче за низьку межу. Замість окремих

умивальників вони перейшли до користування одним водопровідним краном на всіх, замість зберігання одягу в шафах стали тримати його на цвяхах, завісивши їх простирадлами, замість столових скатертин використовували звичайну клейонку [20, с. 220]. Одна з київських сімей, главою якої був відомий у Києві до революції лікар, узагалі перестала прибирати квартиру. Випрана білизна сушилася прямо у вітальні, на простягнутих через всю кімнату вірвовках, або, як більш кращий варіант, вивішувалася на фасадному балконі. Господиня, у випадку, якщо вдавалося дістати продукти, катала тісто та рубала котлети прямо на дубовому буфеті. Вона цілими днями ходила в брудному капоті й ніколи не виносила відра з поміями, у кращому разі виплескувала його вміст із балкона [20, с. 220]. В іншому будинку, у брудній і занедбаній квартирі, господиня зустрічала гостей у різних платтях, надітих одне на друге. На рваній скатертині, якою був накритий стіл, лежала гора битого посуду [20, с. 239]. Після повернення додому з добровольцями мешканці деяких квартир намагалися привести все в порядок, але більшість людей байдуже жила серед уламків старого побуту. «За сім місяців все безповоротно зникло. І розкіш, і затишок, і навіть гігієна». Не було будинку, де б «після найкоротшого перебування червоноармійців» каналізація залишилася в порядку [20, с. 231].

Провінційні міста продовжували жити звичайним життям, їхні мешканці намагалися вирішувати особисті проблеми, незважаючи на розруху. Житлова проблема тут, як і скрізь, розв'язувалася, перш за все, за рахунок оренди житлової площі за будь-якої влади. У Маріуполі громадянки Лукина та Макарова знімали кімнату на двох із серпня 1918 до травня 1919 р. [29, арк. 13]. Учень Бахмутського реального училища Р. Ліberman мешкав протягом усього 1920 р. на квартирі у свого брата [30, арк. 68]. Того ж року, згідно із заявою А. Іоффе, при сім'ї з шести чоловік він прийняв ще двох квартирантів [30, арк. 276]. Мешканець Бахмута П. М. Бичков

відмічав, що в нього під час обшуку до надлишків потрапила пара поросят, що належали його квартирантам [31, арк. 303, 303 зв.]. Скориставшись поверненням більшовиків, місцеві жителі кинулися грабувати спорожнілі будинки та квартири. У січні 1920 р. в Старобільську житло громадян, що пішли з білогвардійцями, було вщент зруйновано. У багатьох приміщеннях було зламано вікна та двері, зірвано підлогу [32, арк. 13]. Мешканець Старобільська Данилевич самовільно зайняв будинок, кинутий господарем. Переїхавши потім до іншої квартири, він став вивозити з попереднього житла майно, та під час висування обвинувачення в розкраданнях намагався довести, що речі належать особисто йому [32, арк. 65, 65 зв., 66]. Тоді ж Бахмутський ревком вимагав припинення квартирної спекуляції [33, арк. 11]. Тобто, незважаючи на масову втечу з великих міст, у невеликих містах зберігався дефіцит житла.

У 1918 р. органи місцевого самоврядування ще намагалися будувати нове житло. Для ремонту та будівництва житла владою Єнакієвого в квітні 1918 р. планувалися «улаштування складів будівельних матеріалів, спорудження цегляного та черепичного заводів» [34]. Влітку 1919 р. комісія з житлового питання в Бахмуті відмітила неможливість нового будівництва, посилаючись на «відсутність у місті лісових, електричних, установчих та інших матеріалів» [35, арк. 94 зв.]. Восени 1920 р. в Бахмуті запрацював цегляний завод [30, арк. 37, 37 зв.]. Обивателі знаходили можливість проводити поточний ремонт навіть у суворих умовах війни та розрухи. У липні 1919 р. редактор газети «Маріупольське життя» М. В. Кечеджи-Шаповалов вказував у заяві: «Тиждень тому я провів ремонт даху» [35, арк. 88]. В іншій заяві наголошувалося, що квартиранти «беруться своїм коштом відремонтувати дах» [35, арк. 116]. У травні 1920 р. на засіданні Бахмутського комунгоспу було розглянуто декілька заяв, що стосувалися самостійного поліпшення громадянами своїх житлових

умов. Привертають увагу розбіжності в рівності якості майбутнього житла. Громадянин Приходько клопотав про дозвіл побудувати будинок у власному дворі. Громадянин Гуревич зібрався робити пристрій до кам'яного флігелю. Громадянин Іванов домагався виділення місця для спорудження хатини. Нарешті, громадянка Трусова хотіла лише перенести розвалену землянку [33, арк. 65].

У Криму за часів Врангеля залишалися характерними тіснота помешкань та відсутність мінімальних зручностей. Поступово накопичувалися втомленість та роздратування від умов існування. В. І. Вернадський у травні 1920 р. записував у щоденнику: «Жахливо жити без кута. Майже без речей, все у чужих, або зсунуті в «ущільнених квартирах». Це ущільнення усюди, і люди, нарешті, починають знемагати від такого життя» [28, с. 74]. Через відсутність достатнього освітлення – браку гасу та поганої лампи, доводилося пристосовуватися, рано вставати та рано лягати. «Зовнішні умови життя важкі, зручності зникають» [28, с. 80]. Земський діяч В. Оболенський та його сім'я були вимушені відмовляти собі в найголовніших потребах життя «скільки-небудь культурної людини». Вони займали маленьку сиру квартиру на задньому дворі [36, с. 63]. Нищівного удару завдала житловому фонду Севастополя остання евакуація білих. У багатьох будинках залишилися «розбиті вікна та вирвані з петлями двері» [37, с. 96]. Загалом повсякденному життю були притаманні «убозтво і здрибніння» [38, с. 301].

Отже, стан речей у житловій сфері невпинно погіршувався впродовж усієї війни. Житловий фонд потерпав від бойових дій, застарілості обладнання, відсутності опалення. Поняття індивідуальної оселі лишилося в минулому. Потік біженців, вимушених переселенців, військових заповонив міста, які не витримали такого навантаження. Було пошкоджено комунальну інфраструктуру, відновити яку в умовах економічної катастрофи виявилось неможливим. Умови буденного життя,

що погіршилися, та численні переміщення країною сформували в багатьох сучасників звичку до вкрай примітивного стилю існування. Неодноразове повернення до своїх домівок після евакуацій, ризик ущільнення, поява непроханих тимчасових постояльців сформували в городян байдуже ставлення до власного житла, небажання підтримувати хоча б відносний затишок. Люди жили, у прямому сенсі, «на валізах». Революція, що скаламутила країну, поступово увірвалася в кожний дім. У невеликих містах ситуація певним

чином відрізнялася. У найскрутніші часи їхні мешканці прагнули зберегти хоча б видимість старого порядку. Вони ремонтували свої будівлі і навіть намагалися будувати нові, щоб спробувати заробити на квартирантах. Але процес руйнування житла переважав та посилював негативне ставлення обивателів до подій, що відбувалися. Поступово єдиним бажанням пересічних городян стало встановлення миру та спокою незалежно від характеру влади, яка його забезпечить.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття : [монографія] / М. В. Борисенко. – К. : ВД «Стилос», 2009. – 357 с.
2. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик ; [пер. с англ.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 336 с.
3. Лебина Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия / Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Булавин», 2003. – 340 с.
4. Киевская мысль. – 21 сентября 1917 г. – № 100.
5. Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки) / [упорядкув., вступ. комент. та прим. Н. Миронець]. – Дрогобич : Коло, 2012. – 288 с.
6. Дроздовский М. Г. Дневник [Електронний ресурс] / М. Г. Дроздовський. – Режим доступу : http://xx13.ru/belie/drozd_dnevn.htm.
7. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 5881, оп. 2, спр. 315.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 5, оп. 1, спр. 53.
9. Вольный Юг (Севастополь). – 28 июня 1918 г. – № 121.
10. Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. / П. П. Скоропадський ; [гол. ред. Я. Пеленський]. – Київ – Філадельфія, 1995. – 494 с.
11. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП), ф. 71, оп. 35, спр. 430.
12. РДАСП, ф. 71, оп. 35, спр. 436.
13. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под редакцией Н. Н. Попова. – К. : Политиздат, 1990 г. – 436 с.
14. Романько І. І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917–1920 рр.) / І. І. Романько. – К. : Інститут історії України, 1999. – 36 с.
15. Новая Донецкая мысль – 14 ноября 1918 г. – № 119.
16. Южный край (Харьков). – 14 августа 1918 г. – № 99.
17. Последние новости (Киев). – 10 сентября 1918 г. – № 5186.
18. Последние новости. – 25 августа 1918 г. – № 108.
19. Винниченко В. К. Щоденник / В. К. Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – Т. 1. – 1911–1920. – 500 с.
20. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.) // Архив русской революции / [изд. Г. В. Гессеном]. – Берлин : Изд-во «Слово», 1924. – Т. 15. – 345 с.
21. Зеньковский В., протопресвитер. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. Зеньковский. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 238 с.
22. Російський державний військовий архів (РДВА), ф. 40238, оп. 1, спр. 39.
23. Корсак В. В. (Завадский). У красных. У белых. Великий исход / В. В. Корсак // Красная смута. – М. : Содружество «Посев», 2011. – 624 с.
24. Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки / В. В. Шульгин ; [сост. и авт. вст. ст. Д. А. Жуков]. – М. : Современник, 1989. – 559 с.

25. Очерки жизни в Киеве в 1919–1920 гг. // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М. : Терра-Политиздат, 1991. – Т. 3. – 274 с.
26. РДАСПШ, ф. 71, оп. 35, спр. 207.
27. Гражданская война на Украине 1918–1920 : сб. документов и материалов : в 3-х т. / [под ред. С. М. Короливского]. – К., 1967. – Т. 2. – 916 с.
28. Вернадський В. І. Щоденники (1917–1921) / В. І. Вернадський // Вибр. наук. праці акад. В. І. Вернадського. – К. : НАНУ, 2011. – Т. 9. – 326 с.
29. Донецький обласний державний архів (ДОДА), ф. 2568, оп. 1, спр. 2.
30. ДОДА, ф. Р-1527, оп. 2, спр. 7.
31. ДОДА, ф. Р-1527, оп. 2, спр. 15.
32. Державний архів Луганської області, ф. Р-1173, оп. 1, спр. 10.
33. ДОДА, ф. Р-1156, оп. 1, спр. 37.
34. Вестник Енакиево. – 17(4) апреля 1918 г.
35. ДОДА, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 3.
36. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / В. Оболенский. – М. – Л. : Гос. изд-во, 1927. – 86 с.
37. Слободской А. Это было... (на Украине и в Крыму в 1918–1920 гг.) / А. Слободской. – Харьков : Пролетарий, 1926. – 102 с.
38. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М. : Терра-Политиздат, 1991. – Т. 6. – 364 с.

В. Ж. Попов, Межрегиональная академия управления персоналом, г. Киев, Украина

КВАРТИРНИЙ ВОПРОС В УКРАИНСКИХ ГОРОДАХ В 1917–1920 гг.

В статье раскрывается жилищная проблема, с которой столкнулись украинские горожане в период гражданской войны. Указаны факторы, влиявшие на ее обострение. Приводятся доказательства возможности для некоторых жителей городов самостоятельно улучшить жилищные условия. Много внимания уделено воздействию утраты постоянного места проживания на индивидуальную и общественную психологию. Автор приходит к выводу, что квартирный вопрос обострил и без того болезненную травму, нанесенную обществу событиями революции и войны.

Ключевые слова: *революция и гражданская война; города Украины; жилой фонд; аренда жилья; уплотнение; коммунальная квартира.*

V. Z. Popov, The private joint-stock company «Interregional Academy of Personnel Management», Kyiv, Ukraine

HOUSING PROBLEM IN UKRAINIAN CITIES IN 1917–1920

The article deals with the housing problem faced by Ukrainian citizens during the Civil War. The factors influencing its aggravation are described. The main causes of the deepening housing crisis are named:

- *The decline of public utilities made many homes unsuitable for living;*
- *Refugee flows to the big cities which led to a shortage of rental housing;*
- *The destruction of the housing stock in the result of the fighting.*

During the every relative stabilization of the situation speculations in apartments and houses began. Businessmen were trying to save their savings from inflation by investing in the real estate. Great success was not only the transformation of depreciating money into any building, but also a timely selling of the building until the next change of power.

The evidence of possibility for some urban residents to improve their living conditions on their own are given. Most often this improvement was relative, and meant the construction of temporary accommodation made of auxiliary materials, or digging the dugout. However, there are lots of archival evidence about the construction of stone houses, conducting electricity and water. However, these activities were carried out using the pre-war stocks of materials.

Much attention is paid to the effects of the loss of permanent residence on individual and social psychology. This impact was especially evident in the large cities. On the one hand, the owners of apartments raised the price, hoping to earn on increased demand, on the other hand immigrants gradually lost their buying power, and were forced to put up with overcrowding and lack basic conveniences. People get used to the poor living conditions, refusing from many things they need before. During the constant moving the former lifestyle was lost, the culture of urban life vanished. The position of those who remained in the same place was no better. The threat of housing shares or home requisition made

the inhabitants indifferent to the order, comfort and serviceability of household decoration. The vast majority of the population literally survived, and went down to very primitive forms of everyday existence.

The author concludes that the housing problem has aggravated an already painful society trauma from events of the revolution and war.

Keywords: *Revolution and the Civil War; the city of Ukraine; housing; rental housing; compaction of residents; communal apartment.*

© Попов В. Ж., 2015

Дата надходження статті до редколегії 07.08.2015

Рецензенти: *д-р іст. наук, професор Котляр Ю. В.;*

д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України Боряк Г. В.